

SZILI KATALIN

TETTÉ VÁLT SZAVAK

SZILI KATALIN

TETTÉ VÁLT SZAVAK

A beszédaktusok elmélete és gyakorlata

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2004

A munka az OTKA támogatásával (T29523. számú projekt) készült.

Lektorálta:
BAŃCZEROWKI JANUSZ

ISBN 963 7094 12 1

© TINTA Könyvkiadó, 2004
© Szili Katalin, 2004

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Hidalmási Anna
Műszaki szerkesztő: Bagu László

Nagyanyám, Dávid Anna emlékének

BEVEZETŐ

Mint ismeretes, a múlt század 60-as, 70-es éveitől a nyelvészetben belül új irányzatokat (funkcionális nyelvészet, pragmatika) eredményező, valamint hozzá szorosabban, lazábban kötődő diszciplínák (etnometodológia, társadalomnyelvészet) kialakulásához vezető teóriák születtek, melyek jelentősen átírták a hagyományos nyelvértelmezést. Közös vonásuk, hogy a nyelvet már nem elvont formális rendszerként, hanem a társadalmi cselekvések egyik megnyilvánulásmódjaként látatják. Chomsky légüres térben korrekt mondatokat alkotó ideális beszélőjének helyébe a valós társadalmi közegében megnyilvánuló, a nyelv használatával egyik lényegi társadalmi tevékenységformáját megvalósító embert helyezik, s azt vallják, hogy e cselekedetet a társadalom tagjai meghatározott körülmények között, azaz kontextusokban, az ezektől függő, illetve a közösségük által kialakított, elvárt szabályokhoz igazodva hajtják végre.

A nyelvről alkotott új kép kialakulásához a pragmatika és ezen belül a beszédaktus-elmélet alapvető megállapításokkal járult hozzá. A beszédaktusok fogalmának létrehozása történetileg az 50-es, 60-as, de leginkább a 70-es évek nyelvfilozófiájában gyökeredzik, a velük kapcsolatos teóriák megalkotása, kiteljesítése olyan nevekhez köthető, mint J. L. Austin, H. P. Grice, J. R. Searle. Az austin-i beszédaktus-elmélet fő tétele szerint a nyelv már nem csupán a világ tükrözésére szolgáló eszköz, hanem cselekedet is: a nyelvvel állítunk, kérünk, ígérünk, elutasítunk, köszönünk stb. Austin rendszerének szűrőjén keresztül a kommunikáció minimális egységei nem a nyelvi kifejezések, hanem a nyelvvel véghez vitt tevékenységek, a beszédaktusok. A nyelvi szintek (fonetika, morfológia, szintaxis) mesterséges rendező elve helyett pedig a beszélő szándéka kapcsolja össze, fogja egybe a hagyományos megközelítésekben egymással szinte semmiféle kapcsolatban nem lévő formákat. A *Vízet, Szomjas vagyok, Reggel óta nem ittam, Kérhetnék egy pohár vizet* mondatokat például a leíró nyelvtanokban legfeljebb az rokonítja, hogy mindegyik egyszerű mondat, de az elemzésekben annak más-más típusát illusztrálnák. A pragmatika szintjén viszont – megfelelő körülmények között – egyaránt alkalmasak arra, hogy víz kérésére használjuk őket, vagyis megjelenítsék a 'Kérek egy pohár vizet' illokúciós aktust.

Munkám fő tárgyát, miképpen a címébe foglalt utalás sugallja (Austin alapmunkája magyarul *Tetten ért szavak* címen jelent meg), a beszédaktusok, a magyarázatokra született elméletek, valamint négy aktus, a kérés, a visszautasítás, a bocsánatkérés, a bókra adott válasz empirikus vizsgálata képezik. Az elméleti problémák taglalására tanári tapasztalatom ösztönzött: a pragmatika tantárgyat oktattva ugyanis azzal a nehézséggel kellett szembesülnöm, hogy nem tudok a témával foglalkozó, összegző jellegű (magyarul írt) dolgozatot diákjaim kezébe adni.

A beszédaktusokat különféle – filozófiai, nyelvészeti, kulturális antropológiai – aspektusból tanulmányozták, de az említett megközelítések közül a nyelvfilozófiai a legjelentősebb. E megfontolásból meglehetősen részletességgel tárgyalom a két filozófiai alapokon nyugvó teóriát, a beszédaktus-elmélet atyjának is nevezett Austin téziseit, valamint a mesterének tanait kiszélesítő, azt koherens rendszerré fejlesztő Searle munkásságát (III.4., 5. alfejezetek).

Míthogy a beszédaktusok a pragmatika egyik legjelentősebb kutatási területét alkotják, szükségesnek tartottam e nem oly hosszú történetre visszatekintő diszciplína bemutatását, történeti kialakulásának ismertetését, a körülötte kialakult számos kérdés közül néhány tisztázását és nem utolsósorban a legszükségesebb szakirodalom egybegyűjtését. Ezt teszem meg az I., II. fejezetekben.

De mire is szolgálnak a beszédaktusok empirikus vizsgálatai, miért is kell tanulmányozni végrehajtásuk módozatait, tehetjük fel a kérdést. A rövid válasz az lehetne, mert általuk a nyelv használatának egyik meghatározó elemét írjuk le. Amikor kommunikálunk, alapvetően két dolgot teszünk: nyelvi interakciókban veszünk részt, valamint beszédaktusokat hajtunk végre. E cselekedeteinket a grammatikai struktúrák felépítéséhez hasonlóan kötött szabályok, konvenciók vezérlik, következésképp a nyelvhasználati szabályok éppúgy jellemzik a nyelvet, éppúgy hozzátartoznak a beszélők nyelvi képességéhez, tudásához, mint a grammatikai szabályok.

Míg a beszédaktus-elmélet a nyelvhasználat univerzális elveit, szabályait fogalmazza meg, az 1980-as évektől gomba módra szaporodó gyakorlati kutatások azokat a kezdeti feltételezéseket támasztják alá tényekkel, hogy az illokúciós aktusok megjelenítési formái erős társadalmi implikációkat hordoznak magukban, s az adott beszélőközösség kulturális normái, elvárásai ugyancsak tükröződnek bennük. Az eltérő stratégiák vagy azok más hangsúlyú alkalmazása az egyes kultúrákban vitathatatlanul színessé teszik a beszédaktusokról alkotott általános képet, de e változatosság törésekhöz is vezethet az interkulturális és interetnikai kommunikációkban. Az *Ahogy a szavakkal cselekszünk...* címet viselő IV. fejezetben közel öt éven keresztül folytatott empirikus vizsgálataim főbb eredményeit összegzem. (Az első három beszédaktusról szóló dolgozatom a Magyar Nyelvőr 2002. évi 1. és 2., valamint a 2003. évi 3. számában jelent meg.)

A négy beszédaktus végrehajtásakor követett stratégiák meghatározásával, a beszélőközösségünkre jellemző sajátosságaiknak a megfogalmazásával, valamint – ahol ez lehetséges volt – interkulturális összefüggésbe helyezésével reményeim szerint nem csupán pragmatikai szempontú leírásuk első lépéseit tettem meg, de a magyar mint idegen nyelv oktatásban is hasznosítható ismereteket nyújtok kollégáimnak. (Hosszasan szólhatnék a magyar terminológia hiánya, illetve kiforratlansága okozta nehézségekről: végül a legkifejezőbb formák meglelése érdekében azt a megoldást választottam, hogy a saját változatom mellett megadtam az eredeti alakokat is.)

Ezúton köszönöm meg adatközlőim – a felkért gimnazisták, egyetemisták, dolgozó felnőttek százainak – hathatós segítségét. Életszerű válaszaikkal igazi élménnyé tették a feldolgozást számomra, s meggyőzően bebizonyították, hogy nyelvünk for-

mai gazdagságához verbális cselekedeteink éppoly pontos, cizelláltan gazdag rendszere társul.

Könyvemet ajánlom a pragmatikaszemináriumok hallgatóinak, a magyar mint idegen nyelv tanároknak, mindazoknak, akik fogékonyak a nyelvhasználat gyakorlati kérdései iránt, de legfőképpen azoknak az ifjú szakembereknek, akik készek gyarapítani a nem túl nagyszámú magyar pragmatikai munkák sorát.